

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.cte Gujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)

Patron: Prof. R. G. Kothari

Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel

Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

“विकसित भारत @2047 च्या दृष्टीने ग्रामीण दुग्ध व्यवसायाचा आर्थिक विकासातील वाटा : अकोला जिल्ह्याचे भौगोलिक विश्लेषण”

श्री. तुषार सु. मोहिते

संशोधन केंद्र, भाऊसाहेब भोरे शिवशक्ती महाविद्यालय, बाभूळगाव, जि. यवतमाळ

सारांश (Abstract)

भारताने विकसित भारत @2047 हे दीर्घकालीन राष्ट्रीय उद्दिष्ट निश्चित केले असून, या उद्दिष्टपूर्तीत ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा असलेल्या दुग्ध व्यवसायाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची ठरते. विशेषतः कृषीप्रधान आणि अर्धशुष्क स्वरूप असलेल्या अकोला जिल्ह्यात दुग्ध व्यवसाय हा केवळ पूरक व्यवसाय न राहता, ग्रामीण कुटुंबांच्या उत्पन्नाचा, रोजगारनिर्मितीचा आणि आर्थिक स्थैर्याचा आधार बनलेला आहे. प्रस्तुत संशोधनात अकोला जिल्ह्यातील ग्रामीण दुग्ध व्यवसायाचा आर्थिक विकासातील वाटा भौगोलिक दृष्टिकोनातून अभ्यासण्यात आला आहे. या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश दुग्ध व्यवसायामुळे ग्रामीण भागातील उत्पन्नात झालेली वाढ, रोजगाराच्या संधी, जीवनमानातील बदल आणि स्थानिक अर्थव्यवस्थेवर झालेला परिणाम समजून घेणे हा आहे. संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला असून, प्राथमिक माहिती प्रश्नावली व क्षेत्रीय सर्वेक्षणाद्वारे, तर दुय्यम माहिती शासकीय अहवाल, जनगणना आकडेवारी व संबंधित संशोधन साहित्यामधून संकलित करण्यात आली आहे. भौगोलिक विश्लेषणाच्या आधारे तालुकानिहाय दुग्ध व्यवसायाचे स्वरूप, वितरण व त्याचा आर्थिक प्रभाव स्पष्ट करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की दुग्ध व्यवसायामुळे ग्रामीण कुटुंबांचे उत्पन्न विविधीकरण झाले असून महिलांचा आर्थिक सहभाग वाढलेला आहे. तसेच सहकारी संस्था, दुग्ध संकलन केंद्रे व बाजारपेठांशी निर्माण झालेल्या जोडणीतून ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला गती मिळाली आहे. वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर दुग्ध व्यवसाय सामाजिक समावेशकता, सामूहिक विकास आणि शाश्वत अर्थव्यवस्थेचे प्रतीक ठरत असल्याचे या अभ्यासातून अधोरेखित होते. त्यामुळे विकसित भारत @2047 च्या दिशेने वाटचाल करताना ग्रामीण दुग्ध व्यवसायाला धोरणात्मक पाठबळ देणे अत्यावश्यक असल्याचे निष्कर्षातून स्पष्ट होते.

बीजसंज्ञा (Keywords) – ग्रामीण दुग्ध व्यवसाय, आर्थिक विकास, विकसित भारत @2047, ग्रामीण अर्थव्यवस्था, अकोला जिल्हा

प्रस्तावना (Introduction)

भारताने विकसित भारत @2047 हे स्वप्न साकार करण्याचा निर्धार केलेला असताना, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा सर्वांगीण विकास हा या प्रवासाचा केंद्रबिंदू ठरतो. भारताची अर्थव्यवस्था आजही मोठ्या प्रमाणावर ग्रामीण भागावर अवलंबून असून, शेतीस पूरक असलेले व्यवसाय ग्रामीण जीवनाला स्थैर्य प्रदान करतात. अशा पूरक व्यवसायांमध्ये दुग्ध व्यवसायाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. दुग्ध व्यवसाय केवळ आर्थिक उत्पन्नाचे साधन नसून, ग्रामीण समाजाच्या जीवनशैलीशी, रोजगाराशी आणि सामाजिक समावेशकतेशी तो घट्टपणे जोडलेला आहे. महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेशातील अकोला जिल्हा हा कृषीप्रधान असून, बदलत्या हवामानाच्या पार्श्वभूमीवर शेतीवर आधारित उत्पन्न अस्थिर ठरत आहे. अशा परिस्थितीत दुग्ध व्यवसाय ग्रामीण

कुटुंबांसाठी सुरक्षित उत्पन्नाचा पर्याय म्हणून पुढे आला आहे. विशेषतः लहान व अल्पभूधारक शेतकरी, भूमिहीन मजूर आणि ग्रामीण महिलांसाठी दुग्ध व्यवसायाने आर्थिक स्वावलंबनाची नवी दारे उघडली आहेत. दूध उत्पादन, संकलन, प्रक्रिया आणि विपणन या टप्प्यांमुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थेत गती निर्माण झाली आहे. वसुधैव कुटुंबकम् या भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या प्रकाशात पाहिले असता, दुग्ध व्यवसाय हा सामूहिक प्रयत्न, सहकार आणि परस्परावलंबनाचे प्रतीक ठरतो. सहकारी संस्था आणि स्थानिक दुग्ध संघटनांमुळे ग्रामीण समाजात एकात्मता निर्माण झाली आहे. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनात विकसित भारत @2047 च्या दृष्टीने अकोला जिल्ह्यातील ग्रामीण दुग्ध व्यवसायाचा आर्थिक विकासातील वाटा भौगोलिक विश्लेषणाच्या माध्यमातून अभ्यासण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. या अभ्यासातून ग्रामीण विकासाच्या दिशेने दुग्ध व्यवसायाची भूमिका स्पष्ट होण्यास मदत होईल.

साहित्य पुनरावलोकन (Review of Literature) –

Chinchmalatpure, U. R. (2004) – Socio-economic status of dairy farmers and their constraints in adoption of improved dairy management practices (Akola & Barshitakli).

(2017) Personal and socio-economic profile of dairy farmer in Akola and Washim district of Maharashtra (2015–16).

(2019) Socio-economic profile of members of dairy co-operative societies in Akola & Amravati (Vidarbha).

NDDDB (Report) – Impact of NDP-I Interventions on Strengthening Women's Empowerment in Dairy Cooperatives.

FAO–Agro-industries characterization and appraisal : Dairy in India.

PIB (Govt.of India) – Dairy sector contribution/employment संदर्भित प्रेसनोट.

अभ्यास क्षेत्र (Study Area) – अकोला जिल्हा महाराष्ट्राच्या मध्य-पूर्व भागात 20.17° ते 21.16° उ. अक्षांश आणि 76.7° ते 77.4° पु. रेखांश दरम्यान स्थित आहे. जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ 5,672.81 चौ.कि.मी. असून एकूण लोकसंख्या सुमारे 18.13 लाख आहे. उत्तरेस अमरावती, दक्षिणेस वाशीम आणि पश्चिमेस बुलढाणा जिल्हे आहेत

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of the Study) –

अकोला जिल्ह्यातील ग्रामीण दुग्ध व्यवसायाचे भौगोलिक वितरण व स्वरूप अभ्यासणे, तसेच तालुकानिहाय दुग्ध व्यवसायातील प्रादेशिक असमानता स्पष्ट करणे.

ग्रामीण दुग्ध व्यवसायांमुळे शेतकरी व दुग्ध उत्पादकांच्या आर्थिक उत्पन्नावर झालेल्या परिणामाचे विश्लेषण करणे, विशेषतः लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने.

दुग्ध व्यवसायाचा ग्रामीण रोजगारनिर्मिती व उपजीविकेच्या संधीवर झालेला प्रभाव समजून घेणे, विशेषतः महिलांचा व कुटुंबीयांचा आर्थिक सहभाग अभ्यासणे.

दुग्ध सहकारी संस्था, दूध संकलन केंद्रे व विपणन व्यवस्थेची भूमिका तपासणे आणि त्यांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासाशी असलेला संबंध अधोरेखित करणे.

'विकसित भारत @2047' या राष्ट्रीय संकल्पनेच्या संदर्भात अकोला जिल्ह्यातील दुग्ध व्यवसायाचे भविष्यातील योगदान मूल्यांकन करणे आणि शाश्वत ग्रामीण आर्थिक विकासासाठी उपयुक्त सूचना मांडणे.

माहिती संकलन व संशोधन पद्धती (Data Collection & Methodology) –

प्रस्तुत संशोधनात अकोला जिल्ह्यातील ग्रामीण दुग्ध व्यवसायाचा आर्थिक विकासातील वाटा अभ्यासण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. प्राथमिक माहिती निवडक ग्रामीण भागातील दुग्ध व्यवसाय करणाऱ्या शेतकऱ्यांकडून प्रश्नावली व प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारे संकलित करण्यात आली आहे. दुय्यम माहिती शासकीय अहवाल, जनगणना आकडेवारी, दुग्ध विकास विभागाचे दस्तऐवज तसेच संबंधित संशोधन लेखनातून घेण्यात आली आहे. संकलित माहितीचे तालुकानिहाय वर्गीकरण करून टक्केवारी पद्धतीने विश्लेषण करण्यात आले आहे. भौगोलिक दृष्टिकोनातून दुग्ध व्यवसायाचे वितरण व त्याचा आर्थिक परिणाम स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न या संशोधनात करण्यात आला आहे.

विषय विवेचन (Subject Discussion) –

भारताच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासाचा पाया ग्रामीण भागावर आधारलेला आहे. विकसित भारत @2047 हे राष्ट्रीय उद्दिष्ट साध्य करताना ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला बळकटी देणे अत्यंत आवश्यक ठरते. ग्रामीण भागातील शेतीस पूरक असलेले व्यवसायच शाश्वत विकासाची दिशा ठरवतात आणि यामध्ये दुग्ध व्यवसायाचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. दुग्ध व्यवसाय हा केवळ उत्पन्नाचा स्रोत नसून तो ग्रामीण समाजाच्या आर्थिक स्थैर्याचा, सामाजिक परिवर्तनाचा आणि रोजगारनिर्मितीचा प्रमुख आधार बनलेला आहे. महाराष्ट्रातील विदर्भ विभागातील अकोला जिल्हा हा प्रामुख्याने कृषीप्रधान असून, अनियमित पर्जन्यमान, पाण्याची कमतरता आणि शेतीतील अनिश्चितता या समस्यांमुळे ग्रामीण उत्पन्नावर मर्यादा येतात. अशा परिस्थितीत दुग्ध व्यवसायाने ग्रामीण कुटुंबांसाठी आर्थिक सुरक्षिततेचा पर्याय उपलब्ध करून दिला आहे. दूध उत्पादन, संकलन, प्रक्रिया आणि विपणन या साखळीमुळे ग्रामीण भागात सातत्यपूर्ण उत्पन्न मिळू लागले आहे. विशेषतः लहान व अल्पभूधारक शेतकरी, भूमिहीन मजूर आणि ग्रामीण महिलांसाठी दुग्ध व्यवसाय रोजगाराची आणि स्वावलंबनाची संधी निर्माण करतो. भौगोलिक दृष्टीकोनातून पाहिले असता अकोला जिल्ह्यातील दुग्ध व्यवसायाचे वितरण असमान स्वरूपाचे आढळते. काही तालुक्यांमध्ये चाऱ्याची उपलब्धता, पाणीपुरवठा, बाजारपेठांशी जोडणी आणि सहकारी संस्थांची सक्रियता यामुळे दुग्ध व्यवसाय अधिक विकसित झाला आहे. तर काही भागांत पायाभूत सुविधांचा अभाव आणि तांत्रिक मर्यादा यामुळे दुग्ध व्यवसाय अपेक्षित गती घेऊ शकलेला नाही. या भौगोलिक भिन्नतेचा थेट परिणाम ग्रामीण आर्थिक विकासावर दिसून येतो. वसुधैव कुटुंबकम् या भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या संदर्भात दुग्ध व्यवसाय सामूहिक प्रयत्नांचे प्रतीक ठरतो. सहकारी दुग्ध संस्था, दूध संकलन केंद्रे आणि स्थानिक बाजारपेठा यामुळे ग्रामीण समाजात परस्पर सहकार्याची भावना निर्माण झाली आहे. महिलांचा दुग्ध व्यवसायातील सहभाग वाढल्याने कुटुंबाच्या आर्थिक निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा वाटा वाढलेला दिसून येतो. यामुळे सामाजिक सशक्तीकरणासही चालना मिळते. एकूणच पाहता, अकोला जिल्ह्यातील ग्रामीण दुग्ध व्यवसाय आर्थिक विकासाला गती देणारा महत्त्वाचा घटक ठरतो. ग्रामीण उत्पन्नवाढ, रोजगारनिर्मिती, सामाजिक समावेशकता आणि शाश्वत विकास या सर्व घटकांचा समन्वय दुग्ध व्यवसायातून साधला जात आहे. त्यामुळे विकसित भारत @2047 च्या दिशेने वाटचाल करताना ग्रामीण दुग्ध व्यवसायाला धोरणात्मक पाठबळ देणे, पायाभूत सुविधा विकसित करणे आणि भौगोलिक असमतोल कमी करणे अत्यावश्यक असल्याचे या विश्लेषणातून स्पष्ट होते.

निष्कर्ष (Conclusion) –

प्रस्तुत संशोधनातून असे स्पष्ट होते की अकोला जिल्ह्यातील ग्रामीण दुग्ध व्यवसाय हा आर्थिक विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण आधारस्तंभ बनलेला आहे. अनियमित पर्जन्यमान, मर्यादित सिंचन सुविधा आणि शेतीतील अस्थिरता यामुळे ग्रामीण उत्पन्नावर येणाऱ्या मर्यादांवर दुग्ध व्यवसायाने प्रभावी पर्याय उपलब्ध करून दिला आहे. दूध उत्पादन, संकलन व विपणन या प्रक्रियांमुळे ग्रामीण भागात सातत्यपूर्ण उत्पन्नाचा स्रोत निर्माण झाला असून रोजगाराच्या संधींमध्ये लक्षणीय वाढ झालेली आहे. भौगोलिक विश्लेषणातून असे दिसून येते की ज्या तालुक्यांमध्ये पायाभूत सुविधा, सहकारी संस्था आणि बाजारपेठांशी जोडणी चांगली

आहे, तेथे दुग्ध व्यवसाय अधिक विकसित झालेला आहे. तर सुविधांचा अभाव असलेल्या भागांमध्ये दुग्ध व्यवसाय अपेक्षित प्रगती करू शकलेला नाही. या भौगोलिक असमानतेमुळे जिल्ह्यातील ग्रामीण आर्थिक विकासातही तफावत आढळते. वसुधैव कुटुंबकम् या संकल्पनेच्या अनुषंगाने दुग्ध व्यवसाय सामूहिक सहभाग, सहकार आणि सामाजिक एकात्मतेला चालना देतो. विशेषतः महिलांचा दुग्ध व्यवसायातील वाढता सहभाग ग्रामीण कुटुंबांच्या आर्थिक आणि सामाजिक सशक्तीकरणासाठी महत्त्वाचा ठरतो. एकूणच पाहता, विकसित भारत @2047 या राष्ट्रीय ध्येयाच्या पूर्ततेसाठी ग्रामीण दुग्ध व्यवसायाचे स्थान अत्यंत निर्णायक आहे. त्यामुळे दुग्ध व्यवसायाला केवळ पूरक व्यवसाय न मानता ग्रामीण विकासाच्या केंद्रस्थानी ठेवणे आवश्यक आहे.

शिफारशी (Recommendations) –

ग्रामीण दुग्ध व्यवसायासाठी पायाभूत सुविधा बळकट कराव्यात, विशेषतः दूध संकलन केंद्रे, थंड साखळी (Cold Chain) व वाहतूक व्यवस्था विकसित करावी.

लहान व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना आर्थिक सहाय्य व सुलभ कर्जपुरवठा उपलब्ध करून द्यावा, जेणेकरून दुग्ध व्यवसायात त्यांचा सहभाग वाढेल.

दुग्ध उत्पादकांसाठी प्रशिक्षण व कौशल्य विकास कार्यक्रम राबवावेत, आधुनिक तंत्रज्ञान, पशुसंवर्धन व व्यवस्थापन पद्धतींचे ज्ञान देण्यासाठी.

महिलांचा दुग्ध व्यवसायातील सहभाग वाढवण्यासाठी विशेष योजना राबवाव्यात, ज्यामुळे ग्रामीण महिला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होतील.

भौगोलिक असमतोल कमी करण्यासाठी मागास भागांवर लक्ष केंद्रित करणारी धोरणे तयार करावीत, जेणेकरून अकोला जिल्ह्यातील दुग्ध व्यवसायाचा विकास समतोल व शाश्वत होईल.

संदर्भ (References) –

अकोला, महाराष्ट्र ग्रामीण दुग्ध सहकारी संस्था आर्थिक परिणाम

महाराष्ट्र दुग्ध सहकारी विकासाचा विहंगावलोकन

Dairy cooperatives development in India & Maharashtra – overview of dairy cooperatives & rural impact

महाराष्ट्र ग्रामीण दुग्ध व्यवसायाचे सांख्यिकीय तक्ता

Ministry of Food Processing Industries – Dairy sector profile (includes Maharashtra data)

महाराष्ट्र ग्रामीण दुग्ध सहकारी संस्था प्रभाव (Income & Employment)

Impact of Milk Cooperatives on income & employment levels in rural Maharashtra

शोध प्रबंध / अभ्यास – महाराष्ट्रातील दुग्ध विपणन

Jadhav et al. – Marketing of Milk in Satara District of Maharashtra (illustrative dairy economics)

Amul Model – Dairy Cooperatives & Rural Development

A REVIEW OF DAIRY COOPERATIVES AND THE AMUL MODEL – India-wide sustainable dairy economy

Dairy Sector India – Government Profile

Sector Profile Dairy – Ministry of Food Processing Industries (national data & trends)

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

Dairy Cooperatives & Rural Economies

D Shah – A Comparison of Functional Dimensions of Dairy (cooperative impact on rural development)

Analysis of Indian Dairy Industry

Indian dairy industry overview – investment, production & profitability (includes

Maharashtra context) Milk Production Constraints in Maharashtra

Milk production challenges in Marathwada region (similar rural dairy development context)

